

БАНАТСКАТА БЪЛГАРСКА КНИЖНИНА

(Обзорен библиографски очерк)

КАРОЛ ТЕЛБИЗОВ

Банатската българска книжнина е духовно-творческа изява на живущите в Банат (СР Румъния и СФР Югославия) български преселници. Отличава се със следните по-главни характеристики:

- 1) възникнала по средата на XIX в. в чужда страна като самобитно българско книжовно дело, тя се е развивала самостоятелно без взаимодействия с книжовността в пределите на българските земи;
- 2) създадена да задоволява специфични за банатските българи духовни потребности, тя се е оформила като българска книжнина с подчертан регионален характер;
- 3) списвана на банатския български книжовен език с латиница, тя не е могла да превъзмogne местническия си характер и да се влее в процеса на общобългарското литературно творчество;
- 4) отличава се с необичайно за една регионална книжнина на малочислена малцинствена народностна група голям брой заглавия на печатни издания и богатство на жанрове на личното литературно творчество;
- 5) в системата на многовековното общобългарско книжовно дело тя се явява част от българската католическа книжнина от следвъзрожденския период.

* * *

I. Банатските българи са потомци на бежанци от Чипровския край и на покатоличени павликяни от крайдунавските села, напуснали родните си места по време на драматичните събития от 1688 г.

Изселниците първоначално се били установили във Влашко. След половинвековно пребиваване на тази земя, през време на Австро-турската война от 1737—1738 г. напуснали поселищата си в Румънското княжество и потърсили убежище в подвластната на Австрия област Банат. Там през пролетта на 1738 г. основали две големи български общини — Бешенов и Винга¹. В първата се заселили само павликяни, а във втората — смесено „българи“ (както се наричали бежанците от Чипровско) и павликяни. След време и винганци се слели в една народност — „павликянската“.²

През време на феодализма българските заселници в Банат били освободени от закрепостяване, а Винга по силата на специална диплома на императрица Мария Терезия от 1744 г. била въздигната в привилегирован град с широки права на самоуправление.³

С течение на времето изселници от увеличилото се население на двете първоначални български общини основали в Банат нови десетина чисто български и смесени с други народности селища, а след освобождението на България голяма група банатски българи се завърнали в родината на дедите си и заселили в Северна България пет „банатски“ села.

Българските селища в Банат са разположени в западната част на областта, преснати на големи разстояния едно от друго, като малки български островчета сред румънско, сръбско, германско и унгарско население. Това е съставлявало сериозна пречка за нормално обшувание помежду им. А с подялбата на Банат през 1920 г. между Румъния и Югославия те били разделени и с държавна граница, като в румънската част са останали пет села (Бешенов, Винга, Телена, Брепча и Дента), а в югославянската осем села (Модош, Канак, Стари лец, Бело блато, Гюргево, Иваново и Луково село).⁴

Банатските българи са католици още от България.⁵ Традиционният им поминък е земеделието и скотовъдството. Понастоящем общият им брой в двете части на Банат възлиза на около 18 000 души.⁶

След установяването си в Банат преселниците прекъснали връзките си с родната земя. Останали в пълна изолация от общобългарското духовно развитие, под въздействието на местните социално-икономически условия, на културното влияние на окръжаващите ги народи, на католическата църковна проsveta и в немалка степен на наследения вековен сепаратизъм, който е разделял павликяните от българското православно население, постепенно се обособили в отделна българска културно-религиозна общност. Латиницата станала тяхна традиционна писменост, а говоримият им език се утвърдил като отделен литературен език, на който била създадена богата по съдържание и българска по дух банатска българска книжнина.

II. Началото на книжовното творчество на българските заселници в Банат съпада по време с тяхното настаниване на тази земя. В енорийите едновременно с редовното записване в регистрите за гражданско състояние на ражданията, умираанията и женитбите се отбелязвали и по-важните събития, станали в селата, въз основа на които енорийските свещеници съставяли задължителните годишни отчети за състоянието на поверените им енории и на намиращите се под тяхно ръководство народни училища, които изпращали в Епископията. Учителите пък (каквито е имало във всички български села) съставяли като допълнение към букварите текстове по четене и писане на езика на учещите се (къси разказчета с поучително съдържание и детски стихчета) и песнички и сценки за училищната самодейност.

Но най-масово е участвувало в този процес населението. Главите на домакинствата редовно записвали по-важните семейни събития (дати на раждания, на женитби, на смърт) отначало на вътрешните корияци на молитвениците, а по-късно в по-разширена текстова форма в отделни тетрадки, където се отбелязвали и други факти, като делби, покупко-продажби на имоти, родословни таблици и др. Наред със семейни събития мнозина са записвали и по-важни обществени явления („гладни години“, „колер“, наводнения и други природни бедствия, причинили вреди на домакинството).

Някои обаче излизали от тесните рамки на семейната хроника, записвайки легенди за чудеса, разкази за странствувания по далечни земи, за извоятни приключения, спомени на стари хора за преселението и др. Народни певци пък се надпреварвали кой ще запише повече народни песни и ще „извади“ нови песни и др. Всичко това се е преписвало, допълвало и разпространявало по всички банатски български селища.

Тази дейност все повече се е разширявала и през първата половина на XIX в. е имало в обръщение значително количество българска ръкописна книжнина от различни жанрове, чете на с интерес от населението и задоволявал в определена степен неговите духовни потребности. До печатна творба обаче се е стигнало едва сто и четирисет години след заселването, след като става възможно преодоляването на илирийското влияние в духовния живот на банатските българи.

Именно до 1860 г. в църковно и в училищно-просветно отношение банатските българи се намирили под влияние на т. нар. „илирийска“ култура. На илирийски език⁷ се извършвали религиозните обреди и се обучавали децата на четмо и писмо в училищата. Този език е навлязъл в техния духовен живот като църковно-служебен език още в България, в началото на XVII в. посредством дейността на босненските католически мисионери и чрез употребата на изпращаните им от Рим илирийски богослужебни книги и учебни помагала за училищата в българските католически селища.⁸ Тази практика е продължила с още по-голяма интензивност в Банат, къ-

дето българското католическо население е било снабдявано редовно с издавани в Рим, Венеция и Загреб „далматски“ молитвеници и с буквари за нуждите на обучението на децата.

Превъзможването на илирийското влияние е станало възможно по средата на XIX в., когато идеите за самоопределение на народите в многонационалната Австрийска империя били завладели душите и сърцата и на банатските българи.⁹

III. Книжовното наследство на банатските българи включва: а) заглавия на напечатани книги и на периодически издания; б) заглавия на напечатани в периодически издания творби на личното литературно творчество и в) ръкописно литературно творчество.

1. В историческото развитие на банатското българско книгопечатане разграничаваме два основни периода — павликянски и български. В същност и двата периода са български, като за разграничителен признак взимаме факта, че през първия период изданията били предназначени за „палкьенския наруд“, с което практически се утвърждавал сепаратизмът между павликяни и българи, а през втория период изданията били предназначени за „българския наруд“, с което се спомагало за преодоляването на този сепаратизъм.

а) *Павликянският период*. Този период обхващал годините 1851—1860. Това е десетилетие то след разгрома на унгарската освободителна война от 1848—1849 г., когато народите на Австрия се били вдигнали на оръжие за завоюване правото си на самоуправление (унгарци срещу Австрия, а южнославянските народи и трансилванските румънци срещу обявилата се за независима унгарска държава). След капитулацията на унгарската армия в унгарските земи е било въведено извънредно положение (абсолютизъм). Банатското българско население с изключение на няколко образовани лица е стояло настрана от събитията от 1848—1849 г., затова не било подлагано на репресалии. През 1850 г. Банат е бил обявен за сръбско воеводство, но сръбските управници не се месили в духовния му живот. Нещо повече, тъкмо през тези години е започнало ограничаването на употребата на илирийския език в българските църкви и училища и постепенно то му заместване с българския.

През този период са излезли първите български печатни книги, издадени за „палкьенския наруд“. Авторите ги предназначили за „палкьенския наруд“ не с умисъл да обркат банатските българи относно националната им принадлежност, а просто съобразявайки се с традицията им да се наричат павликяни в смисъл на български католици.

Издадени са три книги — първата през 1851 г. (катехизисът на свещеник И. Берен), втората през 1856 г. (също катехизис от учителя Ив. Узун) и третата през 1860 г. (молитвеник от свещеник А. Клобучар). И трите са преводи от илирийски. Независимо от това те са явление от изключително значение за по-нататъшното развитие на духовния живот на банатските българи, тъй като в два важни сектора са изместили илирийските книги от употреба, а именно от практиката на религиозните култове, които дотогава се извършвали по илирийски молитвеници и от вероучението на учещите се, извършвано по катехизиси. Освен това с появата на тези книги се е доказало, че и на банатския български говор може да се пише и да се издават книги и се е събудило у банатските българи желание да четат книги, печатани на техния роден говор.

б) *Българският период (1866—1943)*. За начало на този период следва да се счита излизането от печат през 1866 г. на граматиката на банатския български говор „Българску правописань“ от винганския учител Й. Рил. В предговора си той подчертал: „Ние искаме чисти българе да бъдем!“ Оттук нататък изданията бивали предназначавани по правило за българите, а в редки случаи за павликяните, с което се е спомагало за преодоляване на сепаратизма в съзнанието на банатските българи. През този период наред с църковни книги са издадени и голям брой светски книги и са излизали и периодически издания (календари и вестници).

С оглед на конкретните исторически и политически условия, при които се е развивало банатскобългарското книжовно дело и които са оказвали влияние върху него, този период следва да се разграничи на два подпериода — на южноунгарски и на румънско-югославянски подпериод.

а) *Южноунгарският подпериод (1866—1920)*. След помирението между Австрия и унгарската нация и образуването на дуалистичната държава (1867) Банат бил предаден към Унгария и тъй като се простирал в южната ѝ част, започнал да се нарича вместо Банат „Южна Унгария“,

а обитавашите го български заселници „южноунгарски българи“. Излезлите през този период банатски български издания били предназначени за „пладнемаджерските българе“.

Исторически този подпериод (наситен с големи общественополитически събития в Австрия и в Югоизточна Европа) се характеризира общо с небивал икономически разцвет и културен подем в дуалистичната империя и с възро то утвърждаване на унгарските национални идеали във вътрешната политика на Унгария. Въвеждането на задължителното основно образование е дало силен тласък на развитието на народната просвета на всички народности, обитавали обширната територия на империята.

Всичко това е оказало благотворно въздействие върху развитието на банатската българска книжнина и е предопределило насоките и съдържанието ѝ. За съвсем кратко време били напечатани учебници за българските училища и нужните за религиозния живот църковни книги, което спомогнало за окончателното елиминиране на илирийското влияние от духовния живот на банатското българско население. Банатският говор е бил въздигнат в отделен български регионален литературен език, а за научилото се да чете на родния си език българско население били напечатани голям брой книги в духа на повика за просвета и всестранен напредък.

През последното десетилетие на XIX в. обаче в училищата в банатските български селища властите въвели за задължителен учебен език унгарския. Това се е отразило неблагоприятно върху развитието на българската книжнина. Издаването и преиздаването на учебни помагала е престанало, а на научилото унгарски език българско население се поднасяли четива на унгарски. По тази причина от началото на 1899 г. (годината на издаването на последния български буквар на Т. Драган) до 1920 г. (годината, когато банатските българи са престанали да бъдат под унгарска власт) са излезли от печат само учебници по вероучение (което е продължавало да се изучава на български) и църковни книги за нуждите на религиозните култове, които се извършвали на езика на верующите. Нито една светска книга не е била отпечатана.

Въпреки това този подпериод е бил най-плодотворният в историята на банатската българска книжнина — издадени били 42 заглавия на книги и излизали периодически издания (календари и вестници). През време на този подпериод са творили най-изтъкнатите банатски български книжовници (Й. Рил, баша и син Косилкови, А. Доброслав, Ф. Глас, Ф. Кришофчак и др.).

бб) Румъно-югославският подпериод. След Първата световна война по силата на Трианонския мирен договор (1920) територията на Банат е била откъсната от Унгария и предадена към Румъния (северната част) и към Югославия (южната част). В резултат на това банатските българи са били също разделени: едната половина са попаднали под румънска власт, а другата половина — под югославянска власт.

Това е създадо сериозна пречка за духовното им обичуване и е намалило значително силата им на самозащита срещу чуждите културни влияния. Но смяната на държавната власт в Банат е имала и друга по-неблагоприятна последица за разделената на две банатска българска народностна общност: и от двете страни на прокараната помежду ѝ държавна граница властите установили строги ограничения за обществените изяви на живеещите там народности малцинства и разгърнали небивала асимилаторска политика, провеждана главно чрез новоназначените чиновници и учители. Последните като политически представители на властта потискали и ограбвали мирния труд на населението и го държали в постоянна тревога относно бъдещето му. През 1932 г. в румънската част на Банат са били установени военно положение и цензура за изданията на народностните малцинства.

Но и при тези неблагоприятни за книгоиздаване условия духовно-творческите изяви на банатските българи не стихнали. След като през първото десетилетие (1920—1930) са излезли от печат само църковни книги (учебници по вероучение и молитвеник), то през второто десетилетие от замението на унгарската власт с румънска и югославянска са излезли и книги със светски характер, и то със съдържание, качествено различно от всички предишни. Именно като реакция срещу все по-засилващата се асимилаторска акция спрямо банатскобългарското население през 1936—1940 в румънската част на Банат (гр. Тимишоара) са отпечатани за пръв път заглавия по българска история, предназначени да укрепят у местното българско население българското народностно съзнание и национално самочувствие и да ги приобщат към културния живот на техните събратя от България. Издавани са и периодически издания (календари и вест-

ник) като бойни органи на банатските българи за народностно самосъхранение.

През този подпериод са излезли от печат общо 12 заглавия на книги, от които 5 с религиозно съдържание и 7 по българска история.

Като автори на заглавия на книги са се изявили Я. Ронков, К. Телбиз и Фр. Крищофчак, а като публицисти и писатели — А. Лебанов, Ив. Ферменджин, А. Чокан, Г. Дамянов, А. Дерменджин, С. Хайлемас и др.

Подпериодът е продължил 12 години. Със спирането на в. „Банатски български гласник“ през септември 1943 г. е замърляло и банатското българско книжовно дело. Оттогава не е излязъл от печат нито ред.

2. Общо за близо едно столетие (1851—1943) в Банат са издадени 54 заглавия на книги в 77 издания. По профил те се делят на: а) църковни 8; б) дидактически 17, и в) 29 от друг характер.

Броят на авторите на книги е 16 души, от които 9 учители, 4 свещеници и 3 с други професии. По народност 9 души са банатски българи, останалите са чужденци (унгарци, германци, словаци и хървати). Участието на чужденците в списването на банатската българска книжнина се дължи на заеманите от тях длъжности като учители, свещеници и др., което ги е приобщило към делото.

С изключение на свещениците, които са имали висше богословско образование, всички останали са били със средно образование (учителски институт или гимназия). Нито един от авторите не е посещавал България и не е владел българския литературен език. Като книжовни центрове се били утвърдили Винга, Бешенов и Тимишоара.

В по-голямата си част изданията са преводи или компилации, но съдържанието им точно отразява душевния мир на банатските българи през дадени периоди.

Издаването на банатски български книги и на периодически издания е било свързано с трудности от най-различен характер. Така например липсвал е орган, който да определя идеите му насоки и да организира духовни сили за тяхното осъществяване, поради което то се е разгръщало съвсем стихийно. Липсвал е и фонд за финансиране разходите по отпечатването и разпространението на изданията, което е принуждавало отделните автори сами да заплащат тези невъзвръщаеми разходи от оскъдните си средства. (От всички издания само три са отпечатани „на трошак“ на Винганската община, едно със средствата на брешенския кмет П. Узун и едно със средствата на Ив. Мирчов от Дента.) А липсата на българска печатница и на български печатари е принуждавала авторите да търсят печатници в отдалечени местности и да правят по четири и пет коректури, което е затруднявало авторския труд и оскъпявало изданията.

Наред с това авторите е трябвало да преодоляват и трудности от езиков характер. Банатският говор, откъснат от развитието на българския език, се е оказал беден откъм изразни средства за излагане на научни знания, за описване на новите явления в живота, на абстрактни конструкции, на технически съоръжения и др. Изправен пред трудността да намери подходяща българска дума, авторът често се е принуждавал сам да създаде нова дума от български корен (например Л. Косилков е въвел думата „нувала“ за вестник, или произволно („оганьбълвач“ за вулкан, „оганьгасник“ за пожарникар, „теча“ за река и др.), или пък — в краен случай да употреби унгарска, немска, румънска и друга дума, вече употребявана от населението („ейзенбан“ за влак, „енгел“ за разрешение, „пурция“ за данък и др.). Затова в банатския български литературен език са навлезли много нови думи, една част образувани от български корени, а други чуждици, заимствувани от други езици. Количеството на последните е различно в отделните творби в зависимост от народностния произход, образованието на автора, характера на изданието и др.

Липсата на строго установен правопис в банатския български литературен език също проличава в отделните издания. Възприетото от първите книжовници (Й. Рил, А. Доброслав и баща и син Косилкови) правило „пиши, както говориш“ е било криворазбрано от някои автори и те не са се съобразявали дори с най-елементарните правила на правописа. Така например изданието през 1887 г. молитвеник (преиздаван два пъти), който е в обръщение и сега, е озаглавен „Духовна рана“ (вместо храна), а учителят Т. Драган в букваря си от 1899 г. вместо „леб“ (хляб) пише „леп“ и др.

Авторите обаче са преодолявали езиковите трудности всеки според възможностите си, а населението е посрещало с радост техните творби, без да обръща внимание на езиковите несподобности.

По азбучен ред на имената на авторите отделните книги имат следните заглавия:

Berecz Imre (1825—1896). Бешеновски свещеник:¹⁰

Manachija kathehismus za katolicsanske Paulichiane. Pisal Imre Berecz, misnik. Dai j štampati Peter Uzun, Brešchenshi birov. Štámpal ij Jos. Beichel u Timišvár. 1851.¹¹

Dobroslav Anton (1840—1914). Вингански учител:¹²

Idneja osobiti naukve za milnija páur, za balgarsčija nárud. Ubarnal i uredil Anton Dobros-láv, 1893, 8°, 27.¹³

Dragan Toma (1869—1942). Бешеновски учител:¹⁴

Balgarska ABC-kniga za haznuvanj u parvija klás u nárudnite škuli. Pisal Toma Dragán, obštinsčii dáskal. Szeged. Endrényi Imre könyvnyomdája. 1899, 8°, 64.¹⁵

Fischer Ludovik (1849—1897). Вингански свещеник:¹⁶

Duhovna rana ali mulitvena i pesmena kniga za katoličánsčijá narud. Izdádina pu Ludovik Fischer, misnič. Timišvár. Štámpana u Čanádskata biskupska štampárnica. 1887, 8°, 592.

II изд. Duhovna rana ali mulitvena i pesmena kniga za katoličánsčija nárud. Sled Ludovik Fischer. Drugu sas novi mulitvi i pesmi dumestinu izdávánj ud Iván Vadász paroch i Sztepan Szabados kaplán. Timišvár. Štámpanu u štampárnicata na Čanádskata biskupija. 1898, 8°, 856.

III изд. Duhovna rana ali mulitvena i pesmena kniga za katoličánsčija nárud. Sled Ludovik Fischer. Tréču sas novi mulitvi i pesmi dumestinu izdávánj ud Iván Vadász paroch i Stepan Szabados kaplán. Štámpanu u štampárnicata na Nikola Beer, Lipova. 1824, 8°, 889.

Glász Fránk (1820—1862). Вингански учител:¹⁷

Vazdigánj' na duha kantu Boga. Iz različni knjigi na idno sastávinu i za duhovna koris na balgarsčija nárud izdádinu. Pesmenu i mulitvenu knigče. Na balgarsčija jazič ubarnatu pu Fránka Glász, Vinga vár. naučnič; détu sas dupušténjitu na čast. Glászvata familija izdál Iván Kossilkov, naučnič u Vinga, di Balgarete stanuvat. Na gudinata 1870. Parvu izdávánj. U Timišvár, štámpanu na négva trošak. Ernest Stéger, 1872. 8°, 565.

II изд. Vazdigánj na duha kantu Boga. Iz različni knjigi za duhovna koris na balgarsčija nárud u idno sastávinu pesmenu i mulitvenu knigče. U balgarsčii jazič ubarnatu pu pukojnija Fránka Glász sas Iván Kossilkov učitelje u Vinga, i to u gudinata 1870, a izdádinu ud Leopold Kossilkov. U Timišvár, štámpanu u štampárnicata na Ernest Stéger, i to na négva trošak. 1887. I. Pesni (p. 1—320); II. Mulitvi (p. 321—566). 8°.

III изд. Čarkovnu pesmenu knigče. Ud pukojnija Fránka Glász. U Timišvár, 1891. 60,8°. (Кратко извлечение от текста на първото издание, направено по поръка на Гласовата вдовица от Антон Доброслав).

Klobucsár Andrija (1826—1877). Бешеновски свещеник:¹⁸

Duhovni glás ali mulitvi kasi, détu sutrina i večar, pud sv. misa, naprech i sled izpuves i pri-cses i u seku vreme moxat da se molat, za bogoljubni krastjáne palichene, parvi pach izdádini u Szig-yidin. Tiparisał S. Burger. 8°, 202.

II изд. Duhovni glás ali mulitvi kasi, détu sutrina i večar, pud sv. misa, naprech i sled izpuves i pri-cses i u seku vreme moxat da se molat, za bogoljubnite krastjáne Paluchene. Sled Andrija Klobucsár sas novi mulitvi i pesmi izdádini. Drugu dumestinu izdávánj ud Iván Jäger, misnič i Nikola Petrov. U Szig-yidin, 1881. 8°, 252.

С притупка: Balgarschi scarkveni pesmi za prez gudinata na práznici i u seku vreme u kasu ubarnati na pavlichenschija jazich ud Andrija Klobucsár. U Szig-yidin. Tiparisał Gusztáv Burger. 1881. 8°, 196.

Kossilkov Iván (1822—1896). Вингански учител:¹⁹

I Manácia katekizmus ali Katuličánsčija nauk za I razred. Sas dupušténji na pričástnija g-biskup ud Čanádskata biskupia. U Arađ štampisanu vaz Leopold Rethy. 1872, 8°, 22.

II изд. ?

III изд. Manačia kazekizmus ali Katuličánsčija nauk. Tréčutu izdávánj. U Timišvár, 1887. 8°, 24.

IV изд. Manačec katekizmus, alia katuličánsčia nauk. U Timišvár. Štámpanu u Čanádskata biskupíaska štámpárnica, 1891. 8°, 29.

2. Katekizmus ali nauka ud katuličánskata vera za II i III razred na nárudni škuli. Pisan i izdádin ud Vinga vár. učiteljsku društvu. Štámpanu na vár. trošak vaz Leopold Réthy, 1872. 8°, 78.

II изд.?

III изд. Gulem katekizmus ali nauk ud katuličánskata vera. Za balgarsčite nárudni škuli u madžárskata daržávina. Trécutu izdávánj. Sas pudnuvénu dupušténj ud starna na pričástnija gusp. Biskup ud Čanádskata biskupija. Pusadstvu na izdádnika. Timišvár. Štámpanu u štámpárnicata na Ernest Stéger. 1890. 8°, 112.

3. Biblična dugáždina za školáre. Spured knigata na Alojzija Roder u balgarsci jazić privedena ud Iván Kossilkov i izdádnika ud Vinga vár. učiteljsku društvu²⁰ sas dupušténji ud pričástnija g. biskup ud Čanádskata biskupija. Štámpanu na vár. trošak u Arad vaz Leopold Réthy. 1872. 16°, 75.

II изд.?

III изд. Biblična dugáždina ud stárijia i novia zákon. Za balgarsčite nárudni škuli u Madžárskata daržávina. Trécutu izdávánj. Sas pudnuvénu dupušténji ud starna na pričástnija gusp. Biskup ud Čanádskata biskupija. Pusadstvu na izdádnika (L. Kossilkov). Timišvár. Štámpanu u štámpárnicata na Ernest Stéger. 1890, 8°, 52.

4. Pubožna mulitva za devete tornika na sláva sv. Antuna ud Pádúa. Ud redov. p. o. Jero Lasković pisana, balgarsci ubarnatu pu misnika p. pr. Eustach Templer sas Iván Kossilkov, naučnić. Štámpanu u Timišvár vaz Ernest Stéger, 1872, 16°, 16.

II изд.?

III изд.?

IV изд. Pubožna mulitva za devete tornika na sláva na sv. Antunaud Pádúa. Čitvartotu dumesčinu izdávánj ud Leopold Kossilkov u Vinga. U Perjámoš, štámpanu u štámpárnicata na Alojz Pirkmayer, 1893, 16°, 16.

*Kossilkov Leopold (1850—1940). Вингански учител:*²¹

1. Urednija predpis²² za organizáciata na kp. priv. Vinga váruš sas ureden magistrát pu XVIII-tia zákon na 1871-a gudina. (Balgarsci iztumláčinu pu Leopold Kossilkov, dipl. učitelj). U Timišvár štámpanu u štámpárnicata na Ernest Stéger, 1873. 8°, 44.

2. Nájpotrebitu znájenj ud novata metermera. Za balgarscija nárud pisal i izdál Leopold Kossilkov, dipl. nárudni-gimnastični i gluhonemi-učitelj. Vinga vár. redn. obštinsci-učitelj. Pusadstvu a pisárnika. U Timišvár. Štámpanu u štámpárnicata na Ernest Stéger. 1875.

3. Izvádka ud 1876 gudisni ja XII zakonsci člán prez razloga na služitorete i gázditenji. 1877.²³

4. Pučelnica²⁴ za balgarsčite nárudni škuli u Madžárskata daržava. Parvutu i drugutu škulsku gudišti. Pisana i izvádina ud Jozu Rill. Drugutu izdávánj dumestinu i izdádnika ud Leopold Kossilkov, várušci obštinsci naučnić i izdádnic u Vinga. U Timišvár. Štámpanu u štámpárnicata na Ernest Stéger. 1880, 16°, 104.

— Pučelnica za balgarsčite nárudni škuli u Madžárskata daržávina. Pisana i izvádina ud Jozu Rill. Parvutu škulsku gudišti. Trécutu izdávánj iz novu dumestinu i izdádnika ud Leopold Kossilkov várušci obštinsci naučnić i izdádnic, u Vinga (Timišvárskata vármegja). U Timišvár. Štámpanu u štámpárnicata na Ernest Stéger, 1889, 16°, 120.

5. Vežbanica²⁵ za balgarsčite nárudni škuli u Madžárskata daržávina. Pisana i izvádina ud Jozu Rill. Drugutu škulsku gudišti Drugutu izdávánj olumestinu i izdádnika ud Leopold Kossilkov várušci naučić i izdádnic u Vinga/u Timišvárskata vármegja). U Timišvár. Štámpanu u štámpárnicata na Ernest Stéger, 1881, 16°, 112.

— Vežbanica za balgarsčite nárudni škuli u Madžárskata daržávina. Pisana i izvádina ud Jozu Rill. Drugutu škulsku gudišti. Trécutu izdávánj iz novu dumestinu i izdádnika ud Leopold Kossilkov várušci obštinsci naučnić i izdádnic u Vinga (u Timišvárskata vármegja). U Timišvár. Štámpanu u štámpárnicata na Ernest Stéger, 1889, 16°, 128.

6. Balgarska čitánka za balgarsčite nárudni škuli u Madžárskata daržávina. Pisana i izvádina ud Jozu Rill. Trécutu i čitvartutu škulsku gudišti. Drugutu izdávánj dumestinu i izdádnika ud Leopold Kossilkov várušci obštinsci naučnić i izdádnic u Vinga (u Timišvárskata vármegja). U Timišvár. Štámpanu u štámpárnicata na Ernest Stéger. 1881, 16°, 172.

7. Nauk za madžarsčija jazič u nárudnite škuli u Madžersku sas balgarsčij učin jazič. Pomošna kniga za u rakata na balgarsčija naučnici ja ubarnal Leopold Kossilkov, vingánsčij obštinsčij naučnic. Parvutu gudišti. Parvija del. Pusadstvu na izdádnička Ludvíg Aigner, knigárnič u Budapešta. 1880,8°, 31.

8. Urednu uvedénj u stvára na plamadisvanjé.²⁶ Pisanu za balgarsčija nárud ud Leopold Kossilkov. Timišvár. Štámpanu u štampárnica na Ernest Stéger. 1881, 8°, 32.

9. Upata, či kacé da si uredi zemedelnika négvutu vreme nájdubre prez seku mesec u gudinata. Pisanu za balgarsčija nárud ud Leopold Kossilkov. Timišvár. Štámpanu u štampárnica na Ernest Stéger. 1882, 8°, 40.

10. Evangjeljite za sate nedeli i práznici prez gudinata, détu za čarkvata haznuvanj i kaštna pubožnos u balgarsčija jazič sa ubarnali P. Robert Kauk misnič i Leopold Kossilkov naučnic, sas dupušténjitu na prisvitlija guspudin biskupšci zastapnič ud Čanádskata biskupija. U Timišvár, 1887,8°, 116.

11. Pulgársčite právici i dlažnusti za seku dumovin pulgár i négvata mladina u Madžársku.²⁷ Za obšta koristna házna sabráni, sastávin i izdádini ud Leopold Kossilkov u Vinga. U Perjámuš. Štámpanu u štampárnica na Alojsius Pirkmayer. 1888,8°, 80.

12. Dugaždinata ud madžarskata daržávin, za nájkoristnu haznuvanj na balgarsčija nánd i négvata mladina, kacé vredni²⁸ dumovnici u Madžársku, dátú ij záidno obštahaznivita škulska kniga u kasu prepuznávana. Sabrána i izdádina ud Leopold Kossilkov. U Perjámuš, Štámpanu u štampárnica na Alojsius Pirkmaxer, 1891,8°,60.

13. Nájpubožnite uzšukanjita du Blažéna Divica Marija, za seku denj prez cela nedele i sata gudina. Tazi mulitva ja ij pisal I. B. P. détu se ij ubarnala za bogomilnija balgarsčij nárud i négvata bogubujeća mladina pu Iván Kolesár, misnič u Šanádskata biskupija sas Leopold Kossilkov. U Perjámuš. Štámpanu u štampárnica na Alojsius Pirkmayer, 1891,8°, 48.

14. „Krunata“ aliti uvedénjitu na novija novac détu se udredé pu XXVI-a sákonsci člán ud 1892-a gudina kacé udsigášnata noscena idinus²⁹ na novite madžarsčij nosce u Madžarskata daržávin. Razpuznávanu sas Balgarete kacé dumorodni pulgáre u Pládnemadžersku ud Leopold Kossilkov u Vinga. U Timišvár. Štámpanu u štampárnica na Ernest Stéger, 1893,8°, 14.

15. Za pomen na Vingánsčite gulemi dene, to ij slávnutu čarkovnu pusvetevahj u váruša Vinga, détu deši u dene na 11 i 12 juni, u 1892-a gudina. Za zaduolnu uspumenovanj na nášta mladina i za pomen na naslednutu pukulenj. Belezanu ud Leopold Kossilkov, détu ji izdál kacé baškuvan izvádak³⁰ iz Balgarsčija čeledin gudišnič (u XVII-u gudišti na 1893-a gudina). U Timišvár. Štámpanu u štampárnica na Ernest Stéger, 1893,8°, 9.

16. Pomen ud Paris. Mlogu znamenitu ud svetovnata izvátka u Paris.?

17. Náčin kacé da se služi misnika, ali ministrácijata za maneka, gulema i martavena misa.³¹

18. Arádskata obšta izvátka ud Alföld i Pládnemadžersku u 1890 gudina.?

19. Nárudni prepuznávanji na usigurevanjitu za „oganj“, za „grada“ i za „čeleščija žuvot“ za sat balgarsčij nárud.?

20. Timišvárskata Pládnemadžerska i zemedelska izvátka ud 1891 gudina.?

21. Sigurin upat za u stvára na plamadisvanjitu ud „svileni bubi“, za sate balgare.?

22. Ud zdrávitú na čleka. Za sate balgare i tejnata niladina.³²

Kristofesák Fránc (1870—1940). Бешеновски свешеник:³³

L. Kas nauk ud pubožnusta du svetutu sarci isusvu. Ud madžársku ubarnal Fránc Kristofcsák, misnič. Sas dupušténji na Gusp. biskup ud Čanádskata biskupia. U Budapešta. Štámpanu u štampárnica na Stephanaea, 1900,8°, 24.

II изд. Kas nauk ud pubožnusta du svetutu sarci Isusvu. Ud madžársku ubarnal Fránc Kristofcsák, misnič. Timišvár. Štámpanu u štampárnica „Sonntagsblatt“. 1940,8°, 24.

2. Gulem katekizmus za katoli čánsčite dicá. Sas dupušténji na Čanádskata biskupija dumestil Fránc Kristofcsák, misnič. U Timišvár. Štámpanu u štampárnica na Čanádskata biskupija. 1903,8°, 180.

3. Isus i dubrojtú dite. Knigčs za upatvanji za purasteni dicá. Ud madžársku ubarnal Fránc Kristofcsák, misnič. Sas dupušténji na Gusp. biskup ud Čanádskata biskupia. U Budapešta. Štámpanu u štampárnica na Stephanaea, 1905,16°, 240.

4. Rimsči-katoličanski katekizmus. Ud nemščija katekizmus ubarnal Fránc Kristofcsák, parok. 1927. Štampárnicata na Beer, Lipova. 8°, 258.

II изд. Rimsči-katoličanski katekizmus. Ud nemščija katekizmus ubarnal Fránc Kristofcsák, parok. Drugu izdánji. 1932. Štampárnicata na Beer, Lipova. 8°, 258.

5. Rimska-katoličanska škulska biblia. Sas 60 svetiča.³⁴ Ud nemskab iblia ubarnal Fránc Kristofcsák, parok. 1936. Štampárnicata „Victoria“. Timișoara. 8°, 210.

6. Ustaveti dicáta da dodat du méne, ali katoličanska mulitvena i pesmena kniga ud Katholische Gebet-und Gesangbuch. Ubarnal Fránc Kristofcsák. 1938. Štampárnicata „Sonntagsblatt“. Timisoara. 8°, 473.

Puškov Petar (1864—1914). Вингански общински служител:³⁵

Novite nosce, aliti razpuznávánjétu na krunškata vrednus³⁶ sas národa. Madžársči pisanu ud Ivána Györfly, balgarsči ubarnatu i dumeštinu ud Petar Puškov. U. Timișvári, 1893.8°, 28.

Rill Jozu (1839—1912). Вингански учител:³⁷

1. Balgarskutu právpupisanj. Pisanu i dumeštinu ud Jozu Rill, naučnič. Sas idna naviska. U Pešta, štampisanu vaz G. Emich. 1866,8°, 41.

2. Pučelnica za balgarsči škuli. Pisana i dumeština ud Vinga vár. učiteljsku družstvu. Štámpana na vár. trošak u Buda u Madžárskata králska obšta štampárnica. 1869. 8°, 124.

3. Vežbanica za balgarsčite nárudni škuli u Madžárskata daržávina. Izvádina ud Jozu Rill. Drugijja razred. Drugutu gudišti. Štámpana na vár. trošak u Buda u Madžárskata králska obšta štampárnica, 1869,8°, 140.

4. Balgarska čitánka za balgarsčite nárudni škuli u Madžárskata daržávina. Pisana i izvádina ud Jozu Rill. Trečutu i čitvatotu gudišti. Štámpana na var. trošak u Buda u Madžárskata králska obšta štampárnice. 1869, 8°, 138.

Ronkov Jáku (1893—1980). Бешеновски учител:³⁸

Nášta istorija. Istorijata na balgarete ud Banáta. Izdáva „Banátsči Balarsči glásnič“. Timișoara 1938. Biblioteka „Banátsči Balgarsči Glás“. N. 2. 16°, 32.

Schffer Jozsef (1858—1911). Вингански общински служител:³⁹

Pomen kacé i kugá se zatelemeši Vingánskata nova čarkva. Nyomtatott Csendes Jakabnál, 1893,8°, 16.

Schäffer Jozsef (1858—1911), *Meszkin ráfáel* (1850—1908). Вингински общински служители: Statute na gulemu selu Vinga u Timișvárskata vármegja, pu udredénjitu na XII-a zákunski člán ud 1886-ta gudina. Iztulmáčin ud Schäffer József nutáruš i Meszkin Ráfáel prečeptur⁴⁰. Nyomtatott Csendes Jakabnál. 1886. 16°, 24.

Telbis Karol (1915). Банатски публицист:⁴¹

1. Balgarska istorija. Izdáva „Banátsči Balarsči Glásnič“. Timișoara, 1938. 16°, 40.

2. Nášta istorija. Parvotu balgarsku cárstvu. Timișoara, 1938. Tip. „Sonntagsblatt“. 16°, 32. Biblioteka „Banátsči Balgarsči Glás“. N. 3.

3. Nášta istorija. Pádánjétu na parvotu balgarsku cárstvu. Timișoara, 1938. Tip. „Sonntagsblatt“. Biblioteka „Banátsči Balgarsči Glás“. N. 4, 16°, 32.

4. Nášta istorija. Drugotu balgarsku cárstvu. Timișoara, 1938. Tip. „Sonntagsblatt“. Biblioteka „Banátsči Balgarsči Glás“. N. 5, 16°, 32.

5. Otec Paisij, apostol na balgarskata nácija. Timișoara, 1938. Tip. „Sonntagsblatt“. Biblioteka „Banátsči Balgarsči Glás“. N. 6, 16°, 16.

6. 200 gudini u Banáta 1738—1938. Života i običája na banátsčite balgare. „Izdáva Banátsči Balgarsči Glásnič“. Timișoara (Romania), 1938, 8°, 160.

Uzun Iván (1830—1906). Бешеновски учител:⁴²

Manen katekizmus za R. katulicsánszke pavlityene. Dal shtampati Iván Uzun, ucsitely. Szegedin, 1858, 8°, 40.

Velčov Luku (1851—1936). Бешеновски ичител:⁴³

Manen madžársči-balgarsči režnič zarad balgarsči nárudni škulsci školáre. Sabrál Velčov Luku, naučnič. Nyomtatott Endrényi Imre könyvnyomdájában Szegeden, 1899,8°, 40.

Ud novija testament. Márkovotu evangjeli. Ubarnatu na palučenscí jazič. U Budapest. Izdáva skotskotu biblejsku družtvu. 1903, 16°, 32.⁴⁴

Kogu da prátiti u Dijetata? Vinga u meseca mártá 1869. Kumisita ud desnata starna u Vingánskata i Kokutskata okolina. 8°, 16.⁴⁵

Pomenija pis aliti 1892-a gudišna instáncija⁴⁶ na balgarete ud váruša vinga sas ureden magis-trát du Nadprisivtlija madž. králsci Minister prez verata i obštija nauk u Budapešta za da se dadat manastirnite duhovnici sašti ud reda na sv. Fránka, to ij Franciskánete pá nazač u vinga. Pudpisanu ud prez 2175 dusi krasťjáne. U Timišvár. Štámpanu u štampárnicata na Ernest Stéger, 1892, 8°, 8.

Prijátelsku upatvanj na pushtuvani Balgarscí udbirnici za deputirstvtu. Vinga 1896. Štámpanu u štampárnicata na Čanádskata biskupija. 8°, 8.⁴⁷

3. Общият брой на заглавията на издадените в Банат български *периодически издания* възлиза на 31 заглавия на календари и 4 заглавия на вестници.

Календарите се издавали годишно и се състояли от две части — календарна част и литературна част. Календарната част представлявала календарът за съответната година по месеци и седмици, с обозначение на дните, имената на светиите на католическата и на православната църква за всеки ден, началото и краят на деня и неговата продължителност, прогнози за времето, съвети за селските стопани и др. Литературната част съдържала четива от разнообразен характер — коментари на закони, статии по икономика на селското стопанство и по здравеопазването, статистически сведения за отделни отрасли на обществено-икономическото и политическото развитие на обществото, разкази, стихотворения, очерци, есета, анекдоти и други поучителни и забавни материали. Издавани през различни години от началото на 1869 до 1940 г., календарите излизали в обем от 64 до 160 страници в тираж 1500—2500 броя.

Заглавията на отделните календари е, както следва (по азбучен ред на издателите им):

1. *Dobrosláv Anton*. Издал е 7 течения на календари в обем от 80 до 120 страници със следните заглавия:

Balgarscí kalendár za gudinata 1869 (печп. 1870, 1871, 1887);

Balgarscí krasťijánski katoličánski kalendár za gudinata 1891 (печп. 1892);

Balgarscí-madžárčei-krasťijánski kalendár (naptár) za gudinata 1893.⁴⁸

2. *Fermendžin Iván* (1892—1957). Органист на винганската църква и бивш кмет на Винга.⁴⁹ Издал е един календар под наименованието: Banátsći-Balgarscí kalendar za gudinata 1931. Izdádin ud Iván Fermendžin, Vinga. Tiskan u štampárnicata na Lovrov i drug, Arad, 8°, 160.⁵⁰

3. *Kossilkov Leopold*. Видният банатски книжовник е издал общо 17 календара за годините 1877—1893 в обем от 80 до 120 страници под едно и също заглавие:

Balgarscí denevnič (Kalindár) za 1877 gudina sled ruđenjitu na guspudina Isukrasta za Balgarete ud Pládnemadžársku, uredén i na obštu želenj izdádin ud Leopold Kossilkov u Vinga (съответно за всяка нова година до 1893 включително)⁵¹;

4. *Rill Jozu*:

Pomen. Kalindár izdádin ud Jozu Rill. Pešta, 1869.⁵²

5. *Telbis Karol*. Издал е 5 календара в обем от 120 до 160 страници и тираж 2500 броя под заглавието:

Banátsći-Balgarscí kalindár za gudinata 1936. Izdádin ud Karol Telbis. Timișoara, tip. „Senta-ntagsblatt“, 8°, 160 (печп. за 1937, 1938, 1939 и 1940 г.).

Вестниците били двуседмични и седмични. В тях освен текуща информация и статии по политически, икономически и културни въпроси от общ и местен характер се печатали и творби

на личното литературно творчество — къси разкази, очерци, стихотворения, приказки за деца и др. И те излизали през различни години и под различни наименования, а именно (по хронологически ред на излизането им):

1. Vingánska národná nuvála. Balgarsku národnú listu za rozšírenjitu na obštutu preobrazenj, taj i na obštut zemedelstvu.

Издаван е от неуморния банатски български книжовник Л. Косилков и е излизал двуседмично. През 1881 г. са излезли бр. 1—24 само на български, а през 1885 (бр. 1—24), 1886 (бр. 1—25) и 1887 (бр. 1—17) на български и унгарски.

Вестникът е имал информационен и просветителски характер. Поради пречки от политическо естество в края на първата му година издателят му се е принудил на преустанови издаването му. След като през 1884 г. се съгласил да го издава и на унгарски език, от началото на 1885 г. започнал наново да излиза. Печатал се е в тираж 500 бр., разпространявани във всички банатски български селища.⁵³

2. Madžarscí balgarin (Temes-Vingai híradó). Listo za rozšírenjitu na obštutu preobrazenj, taj i na obštutu zemedelstvu. Oficiálnu listu zaradi Vingánskutu páursku družtvu.

Излизал е седмично (през 1893г. бр. 1—35 и през 1894 г. бр. 1—14). Издаван е и в унгарско издание под наименованието „Temes-Vingai híradó. Madžarscí balgarin“. Бр. 10 от 8 април 1894 г. е излязъл на немски език.

Вестникът е издаван от заможния вингански селянин Михаил Манушов, водач на местната опозиция, като орган на Винганското земеделско дружество. Макар и да е повтаряно във всеки брой, че в „Маджарски българин“ се бори за правата на българите, на дело той е бил проводник на унгарската денационализаторска политика. (Почти във всеки брой се подчертавала лоялността на „маджарските българи“, които се наричали уж така, защото били унгарски граждани и щели да се наричат така, докато не усвоили напълно унгарския език и не станат маджари. (Срв. например броя от 20 август 1893 г.) Издаван е в тираж от 300 броя и се е разпространявал само във Винга.

3. Národná nuvála. Družstvena, gazdaságška, katuljčánska nedelna nuvála. Udgovorin urednič Ljubomir Karolov.

Вестникът е излизал през 1908 и 1909 г. седмично като орган на Винганското католическо дружество. Издаван е от печатаря Любомир Каролов (псевдоним на Хайнрих Карл) в 300 броя тираж, разпространяван предимно във Винга сред членовете на дружеството. Помествал е текущата информация, статии по политически, икономически и други въпроси, проповеди и творби на личното литературно творчество, оригинални и преводи. Агитирал е за правителствената политика на Калман Тиса.

4. Banátscí Balgarscí Glásnič. Organ na balgarskoto malcinstvo u Banat. Nedešín glásnic za kultura, stopánstvu i narodstvu. Redaktor: Karol Telbis. Otgovorin redaktor: Anton Lebanov. Izdáva: Iván Telbis.⁵⁴

Излизал е седмично в гр. Тимишоара (административен център на румънската част на Банат) като политически орган на българското малцинство в двете части на Банат. За разлика от предишните банатски български вестници „Банатски български гласник“ се е списвал в патристически дух с цел да пробуди банатските българи към национален живот и ги приобщи към всебългарската национална общност. Водил е борба за защита на политическите и други права на българското население и за изграждане на културни институции на банатските българи.

Първият му брой е излязъл на 1 март 1935, а последният — на 20 септември 1943 г. Печатал се е в 1500 тираж. Във всеки брой наред с уводна статия по злободневен въпрос, информация и статии от познавателен характер се съдържат и творби на личното литературно творчество (разказ, стихотворение, приказка за децата и др.). Вестникът е изиграл важна роля в организирането на „Банатското българско културно общество“ (неразрешено от властите, но действувало полулегално) и на празненствата от 1938 г. по случай 200-годишнината от заселването на банатските българи. С всички тези дела в „Банатски български гласник“ е оставил трайна следа в историята на духовния живот на банатските българи.

Казаното за трудностите по издаването на банатските български книги важи изцяло и за издаването на периодическите издания. С особено големи трудности е било свързано издаване-

то на в. „Банатски български гласник“, излизал в условия на военно положение и на цензура, насочени срещу изданията на народностните малцинства.

III. В периодическите издания (календарите и вестниците) са отпечатани множество заглавия на *личното творчество* — статии с публицистичен характер и творби на художествената литература (разкази, стихотворения, очерци, есета, пътеписи и др.). Последните представляват интерес за българското литературознание, защото чрез тях е направен сериозен опит за създаване на местна регионална художествена литература.

Тъй като библиографията на тези заглавия (на брой 435) не може да се вмести в настоящия очерк, ще споменем само имената на по-видните автори:

а) Авторы на повече от по четири заглавия на отпечатани статии с публицистичен характер: Л. Косилков, А. Доброслав, Т. Драган, Ив. Ферменджин, Я. Ронков, Фр. Крищофчак, К. Телбиз, А. Лебанов, А. Дерменджин и др.

б) Авторы на отпечатани в периодически издания творби на художествената литература: Л. Косилков (автор на повече от 50 стихотворения, разкази, очерци и др., отпечатани в издаваните от него календари и вестник и препечатвани в периодическите издания, излизали от 1931 до 1943 г.);

Я. Ронков (автор на повече от 50 разказа и 10 стихотворения, отпечатани през 1935—1943 г. във в. „Банатски български гласник“ и „Банатски български календар“);

С. Хайлемас (автор на 27 детски стихотворения и на 17 приказки, отпечатани във в. „Банатски български гласник“ и „Банатски български календар“);

А. Лебанов (автор на 18 стихотворения, отпечатани във в. „Банатски български гласник“ и „Банатски български календар“);

А. Чокавъ (автор на 12 стихотворения, отпечатани във в. „Банатски български гласник“ и „Банатски български календар“);

М. Банчов (автор на 11 разказа, отпечатани във в. „Банатски български гласник“ и „Банатски български календар“);

Г. Дамлянов (автор на 5 стихотворения, отпечатани във в. „Банатски български гласник“ и „Банатски български календар“).⁵⁵

IV. Не всички книжовни творби на банатски български автори са могли да бъдат отпечатани. Повечето от неотпечатаните работи поради недоброто им съхраняване са се изгубили безвъзвратно, но има и много такива, които са оцелели. Ето защо наред с печатаната книжнина в Банат съществува и една значителна по количество българска *ръкописна книжнина*, включваща творби от всички литературни жанрове, включително и драматургията.

1. *Документално-исторически творби*. Към тази категория ръкописни творби спадат хрониките на Бешеновската и на Винганската енория⁵⁶, водените в българските енории регистри за гражданското състояние на населението (съхраняват се в съответните църковни архиви); История на Винга (от Ив. Ферменджин) и История на Бешенов (от Я. Ронков), и двете размножени и пуснати в обръщение през 1938 г. и съхранявани от населението; годишните отчети на енорийските свещеници на българските енории до Чанадската епископия, съхранявани в Архива на кат. епископия в гр. Тимишоара, и др.

2. *Църковна литература*. Запазени са множество ръкописни молитвеници, съставени от свещеници и размножени чрез преписване, ръкописни сборници от църковни песни (преводи и оригинални), съставени от органисти на бешеновската църква (Б. Манушов,⁵⁷ Ив. Толчов и др.) и на винганската църква (А. Доброслав, Ив. Ферменджин)⁵⁸, също размножени чрез преписване и разпространени във всичките банатски български селища; в ограничен брой циркулират и преписи от съставените в края на XVIII в. сборник с разкази за чудеса и сборник текстове от евангелия и апостолски послания и др. А в домовете на последователите на „Назаренската секта“ в с. Бешенов се пазят и текстове на превод на отделни части от Библията, на проповеди, на църковни песни и др.

3. *Художествена литература*. а) *Поезия*. Освен сборките от народни песни, събрани и записани през различни времена и в различни села и преработени, широко разпространение имат ръкописните стихосбирки на местни народни поети. Сред тези на особена почит са сборките от стихотворения на винганския народен поет Илия Карабенчов, творил през втората

половина на миналия век, и на Телепския поет Тончо Калапиш, творил през първата половина на настоящия век.⁵⁹ Понастоящем усилено се разпространяват ръкописните сборки от стихотворения на съвременния банатски български поет А. Чоканъ, събрани в четири тома и размножени на ксерокс, отразяващи чувствата и настроението на днешния човек в условията на колективния труд и на стремежите му към по-справедлив свят.

б) *Проза*. Запазени са много ръкописни сборки от народни приказки, преразказани от добри разказвачи, на разкази на участници в Първата световна война и на прекарали години в пленнически лагери, на семейни хроники и др. В обръщение е и неотпечатаният роман на М. Банчов „Лутанъ“, разможен през 1938 г. на литопечат.⁶⁰

о) *Драматургия*. За нуждите на театралната самодейност (в това число и на ученическата) са били написани десетки театрални пиеси, поставяни на сцените в по-големите села. Някои от тях се поставят и сега, като например пиесите на Я. Ронков „Привилегията“ и „Милата съту управе“, на Ив. Ферменджин „Свидочбата“ и др. Те не са отпечатани и се пазят в по няколко екземпляра от сегашните ръководители на самодейността в Банат (Г. Дамянов в Модош, М. Касътов в Бешенов, К. Иванчов в Брещея, П. Ронков в Телпа и др.). Също в ръкопис се пазят и разпространяват и творбите на съвременните автори на театрални пиеси, сред които с особен успех се поставят тези на К. Иванчов.

Следва да отбележим, че сегашното поколение банатски българи се отнася с обич и уважение към съхраняваните в домашните долапи ръкописни литературни творби, ревностно ги пазят и препрочитайки ги, изпитва чувство на радост и на повишена национална гордост.

Предназначени за банатските българи, напечатаните в Банат български издания са се разпространявали само сред тях. Списвани на местния говор с латиница и отразявали един духовен мир, чужд за българския читател от останалите български земи, те не са могли да предизвикат интереса на читатели от България, поради което банатската българска книжнина не е могла да се влее в процеса на развитие на общобългарското духовно творчество. По аналогични причини и издаваните в България литературни творби не са се разпространявали в Банат, вследствие на което общобългарското книжовно дело не е могло да оказва влияние върху банатската българска книжнина.

Липсата на обмяна на духовни ценности между общобългарското и банатскобългарското духовно развитие е довело до задълбочаване на изолацията на последното и до изоставането му от темповете на бързоразвиващото се общобългарско духовно творчество. По тази причина банатската българска книжнина си е останала чисто регионална, на пусналите дълбоки корени в Банат и сраснали с местните социално-икономически условия български католици-емигранти.

Въпреки това тя е значително явление в историята на многовековното българско книжовно дело. С многобройните ѝ заглавия на книги, на периодически издания и на творби на личното литературно творчество тази книжнина е задоволявала напълно духовни потребности на разпиляни на чужда земя български изселници и е ярко свидетелство както за привързаността на банатските българи към техния род и майчин език, така и за силата на българския творчески дух, способен да преодолява и най-трудни условия за изживяване.

Изпълнявала ролята на светилник и крепител на българското народностно съзнание, тя притежава много от чертите на възрожденската ни литература. Затова с пълно право следва да се причисли към българското книжовно наследство от следвъзрожденския период, а творците ѝ към достойните за възхвала български книжовници-възрожденци.

Пояснителни бележки

¹ Вж. по въпроса Л. Милетич. Заселението на католишките българи в Седмиградско и Банат. — СбНУ, кн. XI, 1897; К. Телбизов. Разселване на чипровчани след въстанието от 1688 г. — Сб. Чипровец 1688—1968 г., изд. на Инст. по история на БАН, 1968, и посочената там по-нова литература.

² Тази традиция се корени в многовековната история на павликянската ерес в България. Привържениците ѝ се смятали за отделна българска етническа група. Вж. за павликянството Л. Милетич. Нашите павликяни. — СбНУ, кн. XIX, 1903; Нови документи за миналото на нашите павликяни. — СбНУ, кн. XII—XIII, 1907.

³ Вж. К. Телбизов. Банатският български град Винга. — Просвета, 1942, кн. 6.

⁴ За разселването и карта на географското разположение на българските села в Банат вж. К. Телбизов — М. Телбизова. Традиционен бит и култура на банатските българи. — СБНУ, кн. 51, с. 8.

⁵ Вж. по въпроса Л. Милетич. Из историята на българската католичка пропаганда. — Българ. преглед, 1894, кн. IX—X; Н. Милев. Католичката пропаганда в България. С., 1914; Ив. Дуйчев, Софийската католичка архиепископия през XVII в., С., 1939.

⁶ Преди сто години според официалните статистики общият им брой е възлизал на 25 000 души. Тогава е имало банатско българско население и в селата Чекова, Чебза, Мацедония, Автарнож, Омор, Изгар и др., където днес няма следа от него. Вж. G. Czirbusz, Délmagyarországi bolgárok ethnologiai magánrajza. Temesvár, 1892, p. 19.

В писмото си до Г. С. Раковски от 1864 г. винганският учител Й. Рил е съобщил следните цифрови данни за броя на българското население в Банат: „Винга 550 души, Бешенов 8000, Модощ 1000, Бреща 1100, Дента 200, Канак 400, Барачхаз 5500, Телпа 1000, Лукачфалва 300, Итварнок 1000, Рогендорф 500, или общо 30 000—35 000 души“. Вж. Л. Милетич. Едно писмо на Й. Рил от Винга до Г. С. Раковски в Букурещ (1864 г.). — Пер. списание, 1900, с. 113 (Данните са приблизителни).

⁷ Според С. Стойков илририйският език е книжовна редакция на сърбохърватски език, употребяван от хърватските католически свещеници и монаси за проповеди и пропаганда през XVIII в. Вж. С. Стойков, Банатският говор, С., 1967, с. 16, п. 5. Вж. и К. Телбизов. Чипровската книжовна школа. — Лит. мисъл, 1981, кн. 6, с. 137, п. 13 и 14. Следва да се отбележи, че отношението на банатските българи към илририйския език е било отношение като към „свещен“ език, на който се общувало с бога чрез молитви и църковни песни. За ежедневнат а им практика той е бил „мъртъв“ език, тъй като никъде не се е говорил.

⁸ Вж. Ив. Дуйчев. Софийската католическа пропаганда през XVII в., с. 73 и посочените там изворни материали.

⁹ За този преломен момент в историята на духовния живот на банатските българи вж. Л. Милетич. Книжнината и езикът на банатските българи. — СБНУ, кн. XVI—XVII, 1900, с. 341.

¹⁰ По произход е бил унгарец. През годините 1848—1850 е служил като свещеник в Бешенов. За участие в унгарската освободителна война от 1848—1849 г. е бил осъден на затвор. През време на изтърпяването на наказанието е съставил катехизис на български, който през 1851 г. е отпечатал със средствата на брешенския кмет Петър Узун. Този катехизис е първата българска печатна книга в Банат. И. Береч се е изявил и като църковен писател и поет, автор на стихосбирката „A Bánsági nefejeits. Versek. Temesvár, 1853“ (т. е. „Банатска незабравка“). (Вж. за И. Береч Л. Милетич. Книжнината и езикът на банатските българи, с. 343; См. Стойков, Банатският говор, с. 18; J. Szinyei. Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1908, I, p. 95.

¹¹ Речник на непознати думи: мисниъ=свещеник; биров=съдия (кмет).

¹² Роден е във Винга. Като дългогодишен учител и организатор е допринесъл много за утвърждаването на българския език в училището и в църквата. Превел е и съставил стотина църковни песни на български, съхранявани в църковния архив на Винга. Починал е през 1914 г. Вж. за А. Доброслав Л. Милетич. Книжнината и езикът на банатските българи, с. 351, 402).

¹³ Речник на непознати думи: паур=земелец.

¹⁴ Роден е в Бешенов. От 1889 до 1922 г. е бил учител и училищен директор в родното си село. Изявил се е като добър педагог и ревностен разпространител на знания сред населението. Публикувал е статии във в. „Банатски български гласник“ и в „Банатски български календар“. Починал е през 1942 г.

(Вж. Л. Милетич. На гости у банатските българи. — Българ. преглед, г. III, кн. 1, с. 69—70; Книжнината и езикът на банатските българи, с. 404; См. Стойков. Цит. съч., с. 19, 59; К. Телбизов. Некролог, печатан във „Банатски български гласник“, бр. 24. X. 1942 г.; Българска регионална художествена литература в Банат. — Език и литература, 1981, кн. 1, с. 69.)

¹⁵ Речник на непознати думи: хазнувань=употреба.

¹⁶ Съставител е на най-обемистия банатски български молитвеник, претърпял три издания (третото, отпечатано през 1924 г., и сега е в употреба).

По народност е бил унгарец. В Бешенов е служил през 1880—1886 г. Вж. и Л. Милетич. Книжнината и езикът на банатските българи, с. 372.

¹⁷ Роден е във Винга от баща германец и майка българка. Участвувал е дейно в работата на „Винганското учителско дружество“ (вж. за това дружество п. 20) по утвърждаването на българския език в училището и в църквата. Починал е през 1872 г. (Вж. и Л. Милетич, Книжнината и езикът на банатските българи, с. 351; См. Стойков. Цит. съч., с. 19.)

¹⁸ По произход е бил хърватин, роден в гр. Бач. Със съдействието на учителите Б. Манушов и Р. Булур е съставил и издал първия молитвеник на банатски български говор, напечатан през 1860 г., който е заместил намиращите се в употреба илририйски молитвеници. Починал е в с. Карашова. (Вж. Л. Милетич. Книжнината и езикът на банатските българи, с. 345.)

¹⁹ Роден е във Винга и е бил един от инициаторите по въвеждането на българския език в училището и в църквата, във връзка с което сам и с други е превел и издал нужните за обучение по вероучение катехизиси, Библия и молитвеници. Починал е през 1893 г.

(Вж. Л. Милетич. На гости у банатските българи, с. 488; Книжнината и езикът на банатските българи, с. 352.)

²⁰ За дейността на това дружество на винганските учители, подготвило първите учебни помагала за банатските български училища, вж. Л. Милетич. Книжнината и езикът на банатските българи, с. 354.

²¹ Роден във Винаг в семейството на учителя и книжовника Ив. Косилков. Учителствувал е в родния си град от 1868 до 1913 г. Дейността му е всеотдайна — педагог, публицист, книгоиздател, белетрист. Починал е през 1940 г. Л. Косилков е най-видната личност в историята на духовния живот на банатските българи. Издал е 51 заглавия на книги и календари и е редактирал вестник, устройвал е курсове по земеделие за възрастни, ръководил е самодейността във Винаг и др.

(Вж. Л. Милетич. На гости у банатските българи, с. 54; Книжнината и езикът на банатските българи, с. 367 и сл.; Леополд Косилков, сп. Отец Паисий, 1940, кн. 3; Хр. Динчев. Делоето на Л. Косилков. — Нация и политика, 1940, кн. 2; д-р И. С. П. Леополд Косилков, големият учител на банатските българи. — в. Зора, 15 февр. 1940 (некролог); Ст. Стоиков. Цит. съч., с. 20; К. Телбизов. Починал е Леополд Косилков, най-видният представител на банатските българи. — Днес и утре, 20 март 1940; Българска регионална художествена литература в Банат, с. 64; К. Телбис. Leopold Kosilkov, v-k „Banótséi Balgarséi Glásnié“, 23. V. 1937; Iv. Fermeňžin, + Leopold Kossilkov, v-k „Banótséi Balgarséi Glásnié“, 25. II. 1940 (некролог).

²² Речник: уредния предпис=устройственото предписане.

²³ Речник: разлог=спорушение; служител=слуга; газда=стопанин.

²⁴ Речник: пучелница=начално помагало.

²⁵ Речник: вежбаница=(помагало) за упражнение. (От хърватския глагол „вежбати“).

²⁶ Речник: уредну уведень=системно въвеждане; ствар=предмет; пламадисвань=развъждане.

²⁷ Речник: пулгарскѝ правици=граждански права; думовин пулгар=поданик.

²⁸ Речник: дугаждина=история; вредин=харин; препузиавано=обяснено.

²⁹ Речник: новац=пара; носцена идинус=парична стойност.

³⁰ Речник: башкуван издадак=отделен отпечатък.

³¹ Речник: миса=литургия; министриация=прислужване на литургия.

³² Заглавията на изданията № 16—22 са посочени в списъка на предлаганите за продажба книги, поместен в изданията от Л. Косилков календар „Българскѝ деневникъ (Календар) за 1893 г.“ (вж. по-долу).

³³ Роден е в гр. Бергеж (Словакия). В продължение на 42 години е бил енорийски свещеник в Бешенов, където се е приобщил към българската народност. За извънни качества на добър бослов и отличен проповедник е бил назначен за каноник на Чанадската епископия. Автор е на учебници по вероучение и на молитвеници за деца, с което е обогатил банатската българска книжовност с този род книги. Починал е в Бешенов през 1940 г.

(Вж. К. Телбис. 200 gudini u Banáta, Timișoara, 1938, p. 63; Iv. Fermeňžin. Fránc Kristof-čák, „Banátséi Balgarséi Glásnié“, 6. V. 1940; Sl. Topčov, Čarín barják, „Banátséi Balgarséi Glásnié“, 25. IV. 1940 (некролог).

³⁴ Речник: светиче=снимка (икона).

³⁵ Вж. Л. Милетич. Цит. съч., с. 402.

³⁶ Речник: вреднус=стойност.

³⁷ „Най-видният деятел по основаването на банатско-българската писменост“ (Л. Милетич. Книжнината и езикът на банатските българи, с. 350). Роден е в Модош в учителско семейство. По произход е бил германец. Израснал в българско обкръжение, той е научил български от детските години и затова през 1860 г. е бил избран за учител във Винаг. Участвувал е активно в работата по въвеждането на българския език в училищата и в установяването на банатските български правопис. През 1866 г. е издал граматиката „Българску правописан“, а през 1869 със съдействието на обединените във „Вингаското учителско дружество“ учители Б. Манушов, Ив. Косилков, Ф. Елас и др. е издал учебниците за българските училища „Пучелница“, „Вежбаница“ и „Читанка“. За показани отлични качества на педагог през същата 1869 г. е бил поканен за преподавател в Будапещенското педагогическо училище. Там е редактирал педагогически списания и е изпълнявал длъжността главен училищен инспектор. Починал е през 1912 г.

(Вж. Л. Милетич. Цит. съч., с. 347 и сл.; Ст. Стоиков. Цит. съч., с. 19; К. Телбис. Jozu Rill, „Banátséi Balgarséi Glásnié“, 30. I. 1937; Sugár B., Rill József 1839—1939. Budapest, 1938).

³⁸ Роден е в Бешенов. Учителствувал е в Рогендорф, Дента, Телпа, Винаг и накрая в родното си село, където е ръководил голям самодеев колектив с хор и театрална труппа, за нуждите на които е написал песни и театрални пиеси. Изявил се и като историк и белетрист, с многобройни студии по история на банатските българи и около 50 разказа, напечатани във в. „Банатски български гласник“ и „Банатски български календар“. Автор е и на детски песнички и стихотворения, които се разпространяват и понастоящем. Починал е през 1880 г.

(Вж. К. Телбизов. Българска регионална художествена литература в Банат, с. 64.)

³⁹ Вж. Л. Милетич. Цит. съч., с. 402.

⁴⁰ Речник: изтулмачин=разяснен; перцептур=бирник.

⁴¹ Вж. *Ст. Стойков*. Банатският говор, с. 20—21; Едно ново явление в българския вокализъм. — Бълг. език, 1959, кн. 1, с. 16; *П. Монеv*. Периодичният печат на банатските българи. — Бълг. журналист, 1976, кн. 5.

⁴² Роден е в Бешенов. Учителствувал е в родното си село и в селата Модош, Ечка, Телпа и Иваново. Автор е на първата банатска българска книга, издадена от българин. През 1867 г. е оглавил преселническо движение от Бешенов, заселил се в с. Иваново (назовано на негово име), където е открил българско училище и е учителствувал до края на живота си. Автор е на голям брой детски песнички и на сватбарски песни, които се пеят и днес. Освен това със свои текстове е участвувал и в съставянето и издаването на учебниците за българските училища.

(Вж. *Л. Милетич*. Цит. съч., с. 346; *К. Телбизов*. Българска регионална художествена литература в Банат, с. 64; *G. Czirbusz*, *Op. cit.*, p. 13.

⁴³ Дългогодишен учител в Бешенов (от 1871 до 1911 г.).

(Вж. *Л. Милетич*. На гости у банатските българи, с. 68; *Ст. Стойков*. Едно ново явление в българския вокализъм, с. 15; *K. Telbis*, *Luku Velčov*, „Banátski Balgarsci Glásnic“, 22. VI. 1936 (некролог).

⁴⁴ Заглавие на издание, предназначено за последователите на „Назаренската секта“.

⁴⁵ Предизборен манифест, издаден от комисията на партията на „десницата“ от Винганския и Кокотския избирателен район, агитирал за избора на кандидата Оноши Янош, против кандидатурата на българина Стефан Дунов.

⁴⁶ Паметна бележка-изложение от 1892 г. на българското население от град Винга до министъра на вероизповеданията и общата просвета, с което се искало да се върнат изгонените от управата на града францискански монаси, подписано от 2175 души.

⁴⁷ Предизборен манифест до винганските избиратели на кандидата за депутат от опозицията, свещеник Фр. Блашковиц.

⁴⁸ Вж. *Л. Милетич*. Цит. съч., с. 373.

⁴⁹ Завършил е философия в гр. Инсбрук. Виден общественик и културен диятел. Ръководил е голям хор и театрална труппа, за нуждите на които е писал театрални пиеси и песни.

(Вж. *Ст. Стойков*. Банатският говор, с. 20; *K. Telbis*. 200 gudini u Banáta, p. 35; *Iván Fer-mendžin*, „Banátski Balgarsci Glásnic“, 20. V. 1937.)

⁵⁰ Отзив за календара вж. у *Ам. П. Маджаров*. Банатски български календар. — в. Мир, 20 март 1931 г.

⁵¹ Обстоен отзив за календарите на Л. Косилков вж. у *Л. Милетич*. Цит. съч., с. 373 и сл.

⁵² *Л. Милетич*. Цит. съч., с. 336.

⁵³ Вж. *Л. Милетич*. Цит. съч., с. 365. Вж. и отзива на З. Стоянов във *Работник*, бр. 5, 1881.

⁵⁴ Вж. *П. Монеv*. Периодичният печат на банатските българи. — Бълг. журналист, 1976, кн. 5.

⁵⁵ Вж. *К. Телбизов*. Българска регионална художествена литература в Банат, с. 66.

⁵⁶ За хрониката на Бешеновската енория вж. *К. Телбизов*. Още една история на България от средата на XVIII в. — Векове, 1978, кн. 6.

⁵⁷ За Б. Манушов вж. *Л. Милетич*. Цит. съч., с. 344 и 414, където са поместени и текстове на песни от него.

⁵⁸ Голям сборник от църковни песни (540 с.), подготвен за печат през 1940 г. от Ив. Ферменджин, се съхранява в Румънския държавен архив гр. Арад, фонд „Ферменджин“.

⁵⁹ Вж. за делото на тези двама народни поети *К. Телбизов* — *М. Телбизова*. Традиционен бит и култура на банатските българи, с. 372—374.

⁶⁰ Екземпляр от тази творба сме предали на Нар. библиотека „Кирил и Методий“ — София.